

ח-ט

שתים באוהל מועד: אחת במ"ש, וירד ה' בענן וידבר אליו (בעת פטוי הקנים) ועוד, וירד ה' בעמוד ענן" (בעת מעשה סיום). —

א.

ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב: ומשה יקח את האהל ונטה לו מחוץ למחנה הרחק מן המחנה וקרא לו אהל מועד (כית ועד למכטי תורה, פירס"י [שמות ל"ג ז']).

אוהל מועד. — אם גם כמבואר לעיל [ידיה ז'], עשה אהרן, מיד בתעות בני מעל ר', מרכז לעבודת ה', את המזבח, אשר סביב לו נאספו כל אשר לבבו שלם עם ה', — היוכלו בני להתקיים על העבודה לבדה מבלי תורה? ומה גם אחרי אשר נפלו ברשת החטא, והקב"ה קרע את היחס, אשר בינו לבינם וסלק שכינתו מהם, ועליהם להתקומם ולהתעודד ולשוב אל ה', למען אשר ישוב אליהם ויחדש בריתו אתם ויתן שכינתו בתוכם. ע"כ, מיד כאשר התנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב [עיין במדבר רנה מ"ז], עוד טרם כלה משה את מלאכתו הכבדה, לבער את עושי הרשעה ולשרש אחריהם, ולעשות תיקונים במחנה, היינו לחלק את העם לשבטיהם, [פירס"י]. למען אשר לא יהיו עוד כלם בדעה אחת, ולא תתפשט עוד הקלקלה, אם תאחו בקצה מחנה אחד, את כל קצות המחנה — יסד מרכז לתורה, אשר ממנו יינק כל ישראל שפע תורה ואורה והמאור שבתורה יחזירם למוטב. ואחרי אשר שרר עוד אי-סדרים במחנה, ורבתה בו התכונה, לכלות את הקוצים ולבער את עושי הרשעה מישראל, נטה את האהל, את המרכז לתורה, מחוץ למחנה, לבל יפריע האי-סדרים, אשר במחנה את מנוחת ההונים בתורה. וחז"ל קראו כאן ביני שיטי, ודרשו ממש"כ, הרחק מן המחנה, שרצה משה להראות להם בזה התרחקות [רנה ומנוחם].

ומונה התורה את תוצאות המעשה הנדול הזה אשר עשה

משה [נ' פעמים זא"ז, והיה'] (סס ז', ח', ט').

(א) והיה כל מבקש ה' יצא אל אהל מועד — לא היתה כאן כל כפייה ואונס, וכל השפעה מבחוץ, כי אם רעותא דלבא — כל מבקש ה' — כל אשר נפשו חשקה בתורה יצא אל אהל מועד, ללמוד תורה מפי משה רבנו [ובהיות משה במחנה היה יהושע ממלא מקומו, והוא, לא ימיש מן האהל], למען אשר לא תופסק משמרת התורה כל היום וכל הלילה; ואם כי מרבית העם לא מצאו עוד חפץ בתורה, אבל כל מבקש ה' יצא אל המקום, אשר משם תצא תורה ודבר ה'.

(ב) והיה כצאת משה אל האהל יקומו כל העם ונצבו איש פתח אהלו והביטו אחרי משה עד באו האהלה. — וגם כל העם, אשר לא נשא לכם אותם, לקרבה אל ה', לבקש תורה, כראותם את משה יוצא אל האהל, עוזב אותם ומתרחק מהם, והולך ללמד את עדת ה' אשר התאכפו שם, תורה, התלהטו בקרבם זיקי הר סיני, והתעוררו בנפשם רגשי קודש, אשר נדכאו ע"י המאורעות האחרונים, ויחלו לפלס נתיב למו, ובעין קנאה ונענועים הביטו אחרי משה עד בואו האהלה.

(ג) והיה כבא משה האהלה ירד עמוד הענן ונוי וראה כל העם את עמוד הענן עמד פתח האהל וקם כל העם, והשתחוו איש פתח אהלו. — והתוצאה האחרונה והיותר נכבדה היתה חזרת השכינה, אשר כבר הסתלקה מעל בני ישראל ע"י החטא, אל האהל. [לפני החטא היתה עקר השראת השכינה על ישראל ובשביל ישראל, ומשרע"ה היה רק שלוחם ובא כחם של ישראל ולכן כשחטאו ישראל, אמר לו ה': מלך רד' [עיין רמ"י ס], אבל אח"כ, כשבקש הקב"ה להשמיר את ישראל ולעשות את משה לגוי גדול תחתם, ומשה הצילים בתפלתו ובמעשיו הגדולים, אשר עשה בקרב המחנה וחוצה לו [כנ"ל], ואמר לו הקב"ה: מלך עלה' [ס], נתעלה הוא על כל ישראל, ונעשו כלם טפלים לו, וכל הכבוד אשר נחלו ישראל במדבר אח"כ, הכל היה בשביל משה, כמ"ש: אשר אני עשה עמך' [עיין אדרת

אלהת אליהו להנר"ב). וכן איתא בילקוט (רמז ס"ה): כיון שעמד משה בתפלה והציל את ישראל מן הסיתה, אמר לו הקב"ה, משה הואיל ועמדת לפני בתפלה והצלת את ישראל, כתר תורה, שמונת להם לישראל ולבניהם ולבני בניהם בשביל תורה שעשו, הרי הוא מונח לך לעולם, שנא' וראו בני את פני משה ונו'. וכראות בני מרחוק את כבוד ה', אשר היה הולך לפניהם ושוכן אתם, הצטמצם עתה לעמד פתח אהלו של משה, האהל, המקודש לתורה ולדבר ה', — עלתה על לבם מזכרת הימים הטובים המאושרים, אשר שכן ה' בתוכם והתהלך בקרבם, והחלה נפשם להתרפק על דודה ולהיות נכספת וכלה אל ה', והשתחוו איש פתח אהלו, והביעו בהשתחואתם פתח אהליהם את תאות נפשם, שישוב כבוד ה', לשכן כבוד בתוכם, ולא רק בקרב טחנם, כי אם באהליהם, בהקדישם גם המה את בתיהם לתורה ולעבודת ה'. מה רב ערך זו ההשתחואה! על ידה המשיכו את זרם אור שכינת כבודו ית' מן המרכז אל אהליהם, ויחל אור ה' להאיר להם ולהחיות את נפשם. —

בה עברו ארבעים יום האמצעים, מי"ח בתמוז עד ר"ח אלול (עיין אלהת אליהו להנר"ב). ויחד היו כל הנ' התוצאות האלה סבות להשלמת התכלית המקווה, שקמו כלם כאיש אחד לשוב אל ה' בכח גדול, ומיד צוה ה' את משה, להכניס את אהלו אל תוך המחנה (עיין נדב"ב ח"ב פ"ד), להראות להם התקרבות, ואז נתקרבו שני המרכזים של אהרן ושל משה, המרכז לעבודה — המזבח, והמרכז לתורה — האהל, אחד אל אחד והיו אחד. ומשה נצטווה לעלות ההרה עם לוחות חדשים, ובני התעצמו בתשובה ובתפלה ובתענית ובבכי, עד שנתרצה להם ה', ומיד צוה להם: ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (תנחומא תשא ל"א); (ואם כי לפי סדר הפרשיות שבתורה, כבר קרמה מצות המשכן למעשה העגל? ע"כ י"ל, אין מוקדם ומאוחר בתורה. וקרוב אני לומר, לדעת התנחומא, כי אילולא חטאו ישראל בעגל, לא היה צורך לישראל במקדש, כדי להשרות

להשרות שכינתו ית' בקרב ישראל, כי כל בית היה מקדש, וכל שלחן — מזבח, וכל סיר — כלי שרת" (כמועד לנו לע"ל: והיה כל סיר זירוסלים וניהודה קודש לד', זכריה י"ד), וכל בכור — כהן לד". ואך עתה, אחרי אשר נהפכו בתי ישראל לאכזב ע"י החטא, נולד הצורך לבנות מקדש לד" — מרכז לתורה ולעבודה לכל ישראל, ועי"כ ישכו ה' בתוכם, ועיזו ספורנו סוף משפטים, ויקרא י"א ב').

אך חצי שנה עבר לישראל מאז דבר משה עפ"י ד' אל כל עדת ישראל: בעשר לחדש הזה ויקחו להם איש שה לבית אבות שה לבית" — מאז אשר נתקדשו בתי ישראל בראשונה לד', ע"י דם הפסח אשר צוה ה', לתת על המשקוף ועל שתי המזוזות, לשכי שם כבוד ה' בקרב בני ישראל, כמו באותו המומנט המרוטם של הנאולה ממצרים, עד העשר לחדש השביעי, שבו נצטוו ישראל: ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם". רב החליפות והתמורות, רב הנסיונות והלמודים היה זה חצי השנה, תקופה גדולה, רבת הערך היא בדברי ימי ישראל ועמים. בו קנו בניי להם ולעולם את הקנינים הרוחניים, הכי נכבדים וחשובים. בו הוכן כסא עולם למלכות שמים בעולם. בו ירד ה' ארבע פעמים בעולם ושפט והציל ולמד וחנך את בריותיו, והכין את האנושיות לעתידותיה הגדולות הצפויות לה באחרית הימים: לנצחון האור על החשך, האמת על השקר, האמונה על הכפירה, הצדק על הזרון והחק על שרירות הלב. בו נתגלו לכנ"א שתי אצבעות יד ה', המורות על הנאולה העתידה התכליתית [פיין לעיל סוף ירידה א']: האצבע, אשר הכתה את אויבי ד' ותכריעם תחתיו, ותניע את אלילי מצרים מפני ה', ומחדר גאונו, והאצבע, אשר כתבה בא"ש מאירה ואוכלה את דברות קדשו ית' על לחות אבנים, להאיר במ עיני ישרים, ולכלות במ זדים וזרון גם יחד. והנה עוד אצבע אלקים, מפליאה דעת בני

בני אדם עוד יותר מהקודמות: זה יתנו! [עיי"ס]. בנ"א, קרוצי חמר, דלים ורשים, יתנו לד' אלקי השמים והארץ, אשר לו הכל ומידו הכל, אשר לו הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד והעושר והכבוד מלפניו, והוא מושל בכל! בני אדם יצורים קטנים, שוכני בתי חמר, יעשו אהל, יטו יריעות, לשכן שם כבוד ה', אשר השמים ושמי השמים לא יכילוהו, זה יתנו!—, כזה יעשו!—, ושכנתי בתוכם!— פליאה דעת מסנו, נשגבה לא נוכל לה! האמנם ירר ה' משמי קדשו וישכן בתחתונים, בתוך בתי עץ ואבן, כסף וזהב, ותחת היריעה?! האמנם יצטמצם לשכן על כנפי הכרוכים?! האמנם יקח מיד בנ"א עולה וקרבן זבח ונסכים אשר לו כל חיתו ארץ וזיו שדי וכל בהמות בהררי אלף?! האמנם ירח ה' את ריח ניחוחם של בנ"א?!— האל הגדול, מה עמקו מחשבותיך, מה רבו נפלאותיך, אין ערוך אליהם!—

אך חצי שנה!— מה עשיר היה זה חצי השנה במאורעות גדולים ותקיפים, זל"ז תכופים! בעשר לחדש הראשון, המצוה הראשונה בפעם הראשונה [לקיחת ק"פ]. על ידה נכנסו לרשותו של הקב"ה, והיא שהחזירה להם כל הזכויות האנושיות אשר שללה מהם העבדות: זכות הקניין (ויקחו להם), העצמיות (איש), יחס משפחה (שה לבית אבות); בי"ד— עשו את המצוה הראשונה, כאשר צוה ה' את משה ואהרן. ובלילה— ליל שמורים, בו עבר ה' בכבודו ובעצמו לנגף את בכורי מצרים, ולהוציא את צבאותיו, את בני ישראל, מעבדות לחרות עולם. אז נתחדשו בישראל מוסדות משפחה, אז שבו לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם, וישראל קם לתחיה ויהי לעם לאלקים, אשר נגלה עליו בכבודו ובתיו, בעשותו כאשר צוה את משה ואהרן. בבתי ישראל עז וחדוה ובבתי מצרים צעקה גדולה אשר כמותה לא נהיתה; סמחת— ובני ישראל בנ"ח, יוצאים ביד רמה, ומצרים מקברים. בני ישראל נשואים על כנפי נשרים מרעמסס פכותה, וה' הולך לפניהם בעמוד ענן יומם לנחותם הדרך, ולילה

ולילה בעמוד אש להאיר להם. — המצב המסוכן והמדוכא על הים. המלחמות הפנימיות. הנצחון הפנימי הנמור. התרוממות הרוח. המראות הגדולים והנוראים אשר ראתה עינם על הים. ברדת ה' להצילם, והיד הגדולה אשר עשה ה' במצרים. יראה ואמונת בד' ובמשה עבדו. השירה הגדולה והנפלאה. בות הים. — משם המדברת. מרה. רעבון — לחם שמים. צמאון — מים מצור החלמיש. תנאים וריזולוציות. מלחמת עמלק. התרוממות הרוח חדשה. מדבר סיני. לב אחד לכל ישראל. ממלכת כהנים וגוי קדוש. פה אחד: נעשה ונשמע! הכנות והנבלות. מתן תורה. הקולות והמראות ברדת ה' על הר סיני. כפיית הר כניגית. התקרבות עליונים ותחתונים. פנישתם על נקודה אחת: עושי דברו לשמע בקול דברו. כתר הוד לכל אחד ואחד מישראל. התבררות חושית. כי ה' הוא האלקים וכי ידבר את בני אדם. כל ישראל נביאים. עשרת הדברות. קול של אתר הדבור. אמונת חכמים. — חיי נן ערן עלי ארץ ארבעים יום. ההרחה. הבנידה בד' ובמשה. המזוכה — מרכז לעבודת ה' ע"י אהרן. זעם ה', הלוחות ושבירתם. התנצלות ישראל את עדים. השפטים. הסתדרות ישראל לשבטיו. אהל משה — מרכז לתורה. שכינת כבוד ה' על האהל. השתחואת ישראל פתח אהליהם. הגוחם. התרוממות הרוח אחרי החטא. התשובה. לוחות חדשים. הדברים הראשונים. יום הכפורים. ירידה שנייה על הר סיני. הסליחה. י"ג מדות. ברית חדשה. ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם!

ב.

ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם. —

שני שמות נקראו למכון הזה אשר אוה ה' למושב לו: מקדש זמשכן (עייני עיונין כ'). מקדש ע"ש הקדושה, משכן ע"ש השכינה. ואם כי שתיהן, הקדושה והשכינה, המה ענינים מפשמים, שאינם מושגים בחוש, אך מורגשים כנפש ומושכלים בשכל, והם המה גופי היהדות, מ"מ נרשה לעצמנו דברים אחדים אדותם: הקדושה

הקדושה. — הקדושה אינה הסכמית, מתחלפת ומתהפכת ופושטת ולובשת צורה לפי טעמי בנ"א ותועלתם בכל דור ודור ובכל מקום ומקום, כי אם היא מציאות קבועה ומסוימת, נתונה מפי אל עליון, מקור הקדושה, לא תשתנה ולא תחליף טעמה לעולם. וכשם שלא תכיר היהדות, מנהגים דתיים" או, צירימוניות ריליגיוז" כי אם תורת ה' תמימה עם חקים ישירים ומשפטים צדיקים, חקי חיים, נתונים מפי אל יוצר האדם, בשביל האדם, המלוים אותו מראשית יצירתו עד נשימתו האחרונה, כן לא תכיר קדושה דתית, או יותר טוב אפר הקדושה, כי אם קדושה עצמית פנימית, המלוה את האדם בכל דרכיו, והמתפשטת בכל עניני חיו היותר אינטימיים, והיותר נסתרים מעיני בני אדם, והמעלה את האדם מתוך נסות טבעו, ומכנעת זרון לבו תחת חק ה', והמשימה רסן מפי תאוותיו, והנוטעת בקרבו אהבת הבריות, אהבת אמת ומשפט צדק ומישורים, והמקדשת אותו ואת כל אשר לו, את כל רגעי חיו, ואת כל נשימות אפיו ובדי נוח, עם כל קניניו והנאותיו לעבודת ה', היא המשמעת הנמורה לכל אשר יצוה, אם לעשות או לחדל, אם להנות או לפרוש, אם לקנות או לתת, אם לדבר או לחשות, אם לקרב או לרחק וכו' — והכל בדעת ובתבונה ובבחירה חפשית.

ואם כי יש מעלות בקדושה, מעלות רבות אין קץ, מ"מ אין כל אדם מישראל בן חורין להפטר ממנה, ולאמר: אך ליחדי סגולה היא, למרגן ורבנן, לכהנים וללויים", כי אם לכל ישראל קרא ה' מתחלה: ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש! לכלם צוה: והייתם קדושים לאלקיכם! על כלם נזר: והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני! ופירשו חז"ל: פמליא של מלך עליה להיות מחוקק למלך, ר"ל, כל ישראל ראויים להיות קדושים ומצויים להיות קדושים, כי עם ה' המה, פמליא של מלך ולגיונו, ולכן עליהם להיות

להיות מעין דוגמא של מעלה, טבועים במטבע של מלך העולם וחותמו נכר בהם.

ואם ישאל השואל, איך יתקדש האדם בקדושתו של הקב"ה, אם לא יראנו ולא ידענו, אם לא יכירנו ולא ישיגנו? איך יתקדש בן אדם, ב"ד, בריה קטנה, להיות כאלקים, אל עליון, שאינו גוף ואין לו שום דמיון כלל? — ע"ז השיבו לנו חז"ל ברוח קדשם: משל למלך שהיו עבדיו מביאים לו ג' עמרות בכל יום, נטל שתיים ונתנן בראש בניו ואחת בראשו, כך המלאכים מקדישים להקב"ה בכל יום בג' קדושות, מה עשה? נטל שתיים ונתנן בראש בניו: והתקדשתם — והייתם קדושים — ואחת בראשו: כי קדוש אני ה'.

ענין ג' הקדושות נלה לנו יב"ע בתרגומו: קדיש בשמי מרומא עלאה בית שכנתיה, קדיש על ארעא עובד גבורתיה, קדיש לעלם ולעלמי עלמיא.

אילו היתה קדושתו ית' נודעת לנו רק בבחינת עצמותו ית' היינו: קדיש בשמיה מרומא עלאה בית שכנתיה, אז לא היינו יכולים להדמות אליו בשום אופן, וכמו שהמליצו קדמוני חכמינו: אילו ידעתיו הייתי, כמו שאי אפשר למלך, שאין לו אלא עמרה אחת, למסר את העמרה לבניו, אם לא שירד מכסאו, וימסר עם העמרה גם את הכסא... אבל עכשו שהיא נודעת לנו בג' בחינות, ביחוסה לנו שוכני ארץ, ובייחוסה לכל העולמות, אנו יכולים לזכות ולעמד בה, וא"כ אנו מחויבין בכך, כי אחרי אשר נתן מלכו של עולם שתי העמרות בראשנו, להכירנו בזה לבניו ועבדיו, הנסירן מעל ראשנו? הנבעט בעמרת מלכנו? שמר נשמרנה מכל משמר, ונשאנה לכבוד ולתפארת!

שתי עמרות מעמרתיו של הקב"ה נתונות לנו: קדיש על ארעא עובד גבורתיה, קדיש לעלם ולעלמי עלמיא. קדיש על ארעא עובד גבורתיה — ומה הן גבורותיו? ה"ה, מה שאנו אומרים ג' פעמים בכל יום בתפלתנו בברכת גבורות, אתה גבור לעולם

ה'

ה': טחיה מתיים (חיים), מכלכל חיים (פרנסה), סומך גופלים (כח), רופא חולים (רפואה) ומתיר אסורים (חרות), ומקיים אמונתו לישני עפר (תקוה ואחרית). לא כנבורות בניא, נבורותיו של הקב"ה, נבורות בניא הנה: להמית, להפיל, לעשוק, לדכא ולאסר, אבל נבורותיו של הקב"ה הנה: להחיות, לכלכל, להקים, לרפא, להתיר ולתת אחרית ותקוה לכל. ולא כקדושה המזויפת, המשימה חיץ בינה ובין החיים, וסוגרת את נושאה במנזרים ובכתי תפלה, ובה בשעה שהיא גועלת דלת כפניהם, להפרישם מן החברה, היא פותחת להם שער, לכל התאוות והתועבות, היותר נטבזות—ובה בעת שהם פרושים מהחיים, מצודתם פרושה על כל החיים... הקדושה האלקית האמתית, היא הולכת תמיד שלובת יד עם הגבורה הרוחנית, היא הנבורה, לא ללכד תמימים, ולא לפרש מצודות וחרמים, לא לדכא בניא ולא להשתרר עליהם, כי אם לכבוש האדם את יצרו [כמשאול: איוהו גבור הכובש את יצרו], לדכא את תאוותיו הרעות והפראות ולהשתרר על עצמו, ולאסור את נטיותיו השפלות, ולגדר בפניהן גדר מזה וגדר מזה, והיא הגבורה, הנותנת לאדם עז, לפעל ישועות בקרב הארץ, ולעשות משפט וצדקה, חסד ורחמים. היא הקדושה הנועלת דלת בפני תאוות האדם ועלילותיו, ופותחת לו לרוחה שער בחיים ובחברה, להיות דעתו מעורבת עם הכריות, שמח בשמחתם ובטובתם ומצטער בצרתם וברעתם. ובה כמדה, שהאדם מתקדש ומטהר לפני קונו ופורש מתאוותיו, הוא מתדבק עם הכריות ומחבק אותם באהבה ונדיבות הרוח. והדי אבינו הראשון אכרדם עבד ה', בה בעת שנכנס בכריתו של הקב"ה, ומל את בשר ערלתו, כאשר צוה אותו אלקים, וכאשר דבר לו: התהלך לפני והיה תמים! אנו רואים אותו זקן, לא סגור בחדר לפניו מתדר, כי אם יושב פתח האהל, ממתין לאורחים, לתת להם מים, לרחוץ רגליהם העיפות, ולסעוד את לבבם פת לחם, ולהניחם מעמל הדרך תחת העץ, ובכואם רץ לקראתם ברגש ומרגיש את כל בני הבית כשכולם—

באותה

באותה שעה רואים אנו אותו עומד בתפלה ומבקש ומתחנן לא על עלוי נשמתו בעוה"ב, כי אם בעד רעים וחטאים, אשר גזר קרוב להחתם מפני רוע מעלליהם, כי בצרתם לו צר, ואסננם נגע עד נפשו העדינה. — והרי אהרן הכהן הראשון קדוש ה', במה נשתבח? בהיותו אוהב שלום ורודף שלום בין איש לרעהו, ובין איש לאשתו ומקרב את הבריות. וכן כל הצדיקים והחסידים, קדושי ישראל בכל דור ודור, בכל אתר ואתר, ככל פרישותם מכל תאוה ומדה רעה, כן היו חבוקים ודבוקים עם כל אחד ואחד מישראל ונושאים בעול עם כלם, וכן היו תמיד עינים לעורים ורגלים לפסחים, אבות ליתומים ודינים לאלמנות, ולבם ער תמיד לכל משאלות חיי הכלל והפרט.

„קדיש לעלם ולעלמי עלמיא“ — יכול האדם, כל אדם מישראל, להפך את עולמו העובר לעולם עומד, חיי שעה לחיי עולם; אין לאדם מישראל לענות בצום נפשו, להסתנף ולהתבודד תמיד, למען היות קדוש, כי אם להתקדש במאכלו ובמשתהו במשאו ובמתנו, בהנאותיו ובכל עניניו עפ"י ה' וחקי תורתו. [וז"ל הגר"א: וכל ימיו יתיסר האדם ולא בתעניתים וסיגופים, כי אם ברסן פיו ותאוותיו ובטהר נפשו ומדותיו]. ואז יהיו חיי הארציים כלם קודש, קימים לעלם ועלמי עלמיא, גם אכילתו גם שתייתו, גם הנאותיו ושיחותיו, גם משאו ומתנו, כלם יוסיפו לו קדושה על קדושה, קדושה בלתי חולפת ועוברת, קדושה עולמית, נצחית, הנעשית קנין נצחי בנפש האדם ומאירה לפניו „לעלם ולעלמי עלמיא“. אלה הן שתי העטרות, שנתן הקב"ה בראש בניו! ואחת בראש עצמו, היא כנ"ל, „קדיש בשמי מדומא עלאה בית שכנתיה“, שאין כל מלאך ובריה יכולים להשיגה אף במקצת; וזהו שאמרו עוד שם במדרש: „והתקדשתם והייתם קדושים — יכול כמוני — ת"ל, כי קדוש אני ד"א — קדושתו למעלה מקדושתכם.“ [ועקרי הקדושה מנאריס כמוה, ויקרא י"ט—כ].

השכינה. — כשם שהקדושה היא, כמבואר לעיל, לא פרוה, ולא המצאה, לא דמיון ולא הסכם, כי אם מציאות, קימת בעולם ובנפש

ובנפש, שמושגה הכללי, היא התהלכות האדם לפני ה' בעוה"ז, בחיים חיתו, בכל דרכיו ובכל עניניו, כן היא השכינה, לא פרזה וכו', כי אם מציאות, קימת בעולם ובנפש, שמושגה הכללי, היא התהלכות ה' עם בנ"א פה עלי אדמות, בקרב טחניהם, בבתיהם ואפילו בחדרי משכביהם. והיא מתגלית, (א) בהופעת אור כבוד ה' על בנ"א, המאיר את כל בתי נפשם ומעטרם ששון ושמחה ורוח נדיבה תסמכם, ופותח להם שערי חכמה ודעת, אורה וישועה. (ב) בהפרחת החיים הפרטיים והצבוריים ובהצלחתם הרבה והנפלאה, ובשפע הברכה בכל מעשה האדם וקנינו ועסקיו, (בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך וברכתך, שמות ל'), ובשלום והרמוניא ומנוחה שלמה השוררות בחברה ובמשפחה ובנפש (ויקרא כ"ו).

השכינה והקדושה כרוכים יחדו מן השמים, ולעולם לא תמצא השכינה אלא במקום שהקדושה מצויה כמשה"כ, כי ה"א מתהלך בקרב מחנך להצילך וגו' והיה מחנך קדוש" (דברים כ"ג). והשכינה הזאת לא נפלאה היא מן האדם ולא רחוקה, כי כבר למדנו (ייריה ב') כי עקר שכינה בתחתונים היתה, ורק בהמרות האדם את פי ה', ולמראה עיניו ולפי רוח מבינתו שפט על הטוב ועל הרע לו, ויחתר בזה חתירה עמוקה תחת הקדושה, המיוסדת על המשמעת המוחלטת למצות ה' — נסתלקה שכינה מעל האדם, אבל בעת הסתלקה, בטרם הפרדה ממנו, קראה לו: "עד שובך" (ע) ולכן כל איש ואשה. בכל עת ובכל שעה, אשר יתנדב לבו לד', ויתקדש ויטהר בחיים לפני ה', לחיות את חיו הארציים רק עפ"י תורתו ומצותו, אחת היא, אם מרומים ישכן, ותופס מקום היותר גדול בעולם וכסאו בין מלכים וחכמי ארץ (כמו מרכס), או אם דל חלקו בחיים, ותופס מקום היותר קטון בעולם, אם גם ישכב בודד על הארץ, במדבר, והאבן מראשותיו (כמו יעקב) — ה' עמו תמיד, והוא מרכבה לשכינה בעולם הזה. ואם יתקדש עם לד' ישה.

אתו, ויתהלך בקרבו, וכאשר ימלא העולם כלו דעה את ה', וכל הארץ תהיה הר קדשו, ולא ירעו ולא ישחיתו עוד כל יושבי תבל, אז ימלא עוד ה' את כל העולם, וישכן ה' עוד בתחתונים כמעיקרא וכל העולם יהיה נ"ע (עיי"ש). וזאת היא משלחת ישראל בעולם, וזהו אדיר כל הפץ התורה, להכין את העולם אל מטרות התכליונית ההיא, ואל תיקונו ושכלולו הנמורים.

היוצא מכל האמור ע"ד הקדושה והשכינה:

(א) כי מושג הקדושה היא התקרבות האדם לד', עפ"י תורתו ומצוותיו, ומושג השכינה היא התקרבות ה' אל האדם פה על הארץ עם שפע ברכה וישועה, והארה פנימית נפשית.

(ב) כשם שהקדושה אינה צוררת לחיים הארציים, כי אם אדרבא נותנת להם יפי ונעימות וערך נצחי, כן השכינה איננה צוררת להחיים, כי אם חפצה בחיים, והיא מעטרת אותם ששון ושמחה ומשפיעה עליהם רוב טובה ואורה.

(ג) כשם שהתקדשות האדם היא בעוה"ז והקדושה עצמה קימת בנפשו, לעלם ולעלמי עלמיה, כן היא השראת השכינה על האדם בעוה"ז, וצוררה היא ודבוקה עם הנפש, לעלם ולעלמי עלמיה.

(ד) כל מצוות התורה ותקיה ומשפטיה המה פרטי הקדושה, וכל הייעודים, כל הטובות והברכות, הישועות והנחמות, המיועדות לנו בתורה וכנביאים — המה פרטי השכינה.

(ה) שהשכינה והקדושה תואמים המה מלמעלה ומלמטה, וכל מקום שיש קדושה יש שכינה, וכל מקום שאין קדושה אין שכינה.

(ו) שתיהן הקדושה והשכינה אינם מותרות לאדם ולעולם, כי אם עקר חיות וקיום ושכלול האדם והעולם וכל העולמות תלוי בהן, וכשהן לקויות ילבשו השמים קדרות ואבלה נבלה הארץ, וכשהן במלואן, אז — יהי כבוד ד' לעולם ישמח ד' במעשיו, וישראל בעושיו.

ג.

עלת תמיד לדורותיכם פתח אהל מועד לפני ה' אשר
אועד לכם שמה לדבר אליך שם.

ונעדתי שמה לבני ישראל ונקדש בכבודי.

וקדשתי את אהל מועד ואת המזבח ואת אהרן ואת בני
אקדש לכהן לי.

ושכנתי בתוך בני ישראל והייתי להם לאלקים (שמות כ"ט).
אחרי אשר נסינו לבאר בעז'ה את מושני הקדושה והשכינה,
נשובה לנסות דבר ע"ד ייחוסן לבית ה' בשתי בחינותיו, מקדש ומשכן.
מכל האמור ומבואר בפרק הקודם רואים אנו, כי אין השראת
השכינה בישראל תלויה במקדש, כי אם בקדושה עצמה, ולא בעבודת
המזבח והקרבנות בפרטם, כי אם בעבודת התורה והמצוה בכללן.
ונמצא אנו למדים, כי עקר מקום הקדושה והשכינה הוא תמיד
המחנה עם בתיו ואישיו, וכמו שנתקדשו בתי ישראל, בעת הגאולה
ממצרים ע"י דם הפסח, ואשי ישראל ע"י דם המילה (סוף ירידה ד'),
כן קדושתם ושכינתם לעולם עומדת, והמקדש אינו המקום, המגביל
את הקדושה, כ"א, המרכז לקדושה, והמשכן אינו המקום, המגביל
את השכינה, כי אם, המרכז לשכינה, ומשם, מן המקום ההוא
ימשך זרם, הקדושה והשכינה בבת אחת לכל אהלי ישראל ואישיו.
וזהו שאמר הקב"ה: ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם (כתוכו לא
נאמר אלא בתוכם). וכשנדרק בדבר נמצא, כי המקדש או המשכן
לא היה, כי אם צרוף שני המרכזים הידועים לנו: האחד הוא האהל
מועד, המרכז לתורה, אשר יסרו משה, והשני הוא המזבח, המרכז
לעבודה, אשר יסרו אהרן. וכשנדרק עוד בדבר נמצא, כי האוהל
מועד, הוא היה מקור הקדושה לישראל, כי שם נועד ה' לדבר עם
משה ולצוותו אל בני את הקיו ומשפטיו, מצוותיו ותורתיו, שמהם
יוצא זרם הקדושה לכל ישראל, והמזבח הוא היה מקור השכינה
לישראל

לישראל, כי הוא היה המרכז לעבודת ה', שע"י למדו ליראה את ה' ולקיים את מצוות ה' ותורותיו בפועל בחיים. ולכן היה יוצא ממנו זרם השכינה לכל ישראל.

וכל זה מבואר באר היטב במקראות שהקדמנו:

— „אהל מועד לפני ה', אשר אועד לכם שמה להכר אליך שם" [מרכז של משה לחורג ולדבר ה'], ותכליתו: „ונועדתי שמה לבני ישראל ונקדש בכבודי" [זרם הקדושה לכל ישראל].

וקדשתי את אוהל מועד ואת המזבח ואת אהרן ואת בניו אקדש לכהן לי" (מרכז של אהרן — המזבח ועבודתו), ותכליתו: „ושכנתי בתוך בני ישראל (זרם השכינה לישראל) והייתי להם לאלהים".

ולא עוד אלא שעקר שכינת „כבודו" ית' היה על המזבח, שהרי רואים אנו, שמיד שהוקם המשכן שכן הענן על האהל וכבוד ה' מלא את המשכן (סוף שמות), ואח"כ ביום השמיני, אחרי גמר כל העבודות נאמר: „ויברכו את העם", ופירשי: אמרו, „ויהי נעם וגו' יה"ר שתשרה שכינה במעשה ידיכם", ואח"כ נראה כבוד ה' אל העם, ותצא אש מלפני ה' ותאכל על המזבח וגו', והאש הזאת היתה רבוצה כאר"ע על המזבח, כנראה, עד שחרבה שילה, וחזרה בבית עולמים ע"י שלמה. וגם שם אנו מוצאים כנ"ל בתחלה (דה"ב' סוף ה'): „והבית מלא ענן כבוד ה' ולא יכלו הכהנים לעמוד לשרת מפני הענן כי מלא כבוד ה' את בית האלקים", ואח"כ מתחלת תפלת שלמה וגו', וככלת שלמה להתפלל והאש ירדה למהשמים" וגו' (ש"ז). וכ"ז מדויק במקראות הג"ל, שאצל האה"מ נאמר: „ונקדש בכבודי, ר"ל, ששם לא יהי רק כבוד ה', ובמזבח נאמר: „ושכנתי בתוך בני ישראל", ששם יהי שכינת כבודו.

והנה האהל מועד הי', כידוע, מובדל לשנים: הקדש והקה"ק. הקדש עם המנורה והשלחן, הרומזים אל החיים הרוחניים והגשמיים, והקה"ק עם הארון והלחות והתורה. ונמצא „הקדש" נתון בין שני המרכיבים

המרכזים, מרכז התורה — הקה"ק, ומרכז העבודה — המזבח. וכמו כן היו החיים הרוחניים והגשמיים של כל ישראל נתונים בין שתי ההשפעות האלה תמיד. כאמור היתה המנורה מרמזת אל החיים הרוחניים והשלחן אל — החומריים; ובפרטות היו שבעת קני המנורה מרמזים אל שבעת ענפי הרוח, המנויים במקרא: „ונחה עליו רוח ה' וגו': הנר האמצעי נגד — רוח ה', שלשת קני מנורה מימין — נגד רוח חכמה, רוח עצה, רוח דעת, ושלשת קני מנורה משמאל — נגד רוח בינה, רוח גבורה, רוח יראת ה'. ושתים עשרה החלות — לחם הפנים — שעל השלחן, אשר לפני ה', נגד י"ב שבטי ישראל, לכל שבט ושבט מעין ברכתו. והיה הקה"ק משפיע שפע קדושה ממקור התורה על החיים המתפתחים מחוץ לכותלי המקדש, במחנה, בבית ובשרה, בעיר ובמדינה, וממלא אותם רוח ה' רוח חכמה ובינה וגו', והמה היו עולים על מזבח ה' לרצון ולריח ניחוח, והוא היה תוזר ומשפיע שפע ברכה ממקור השכינה אל החיים, לכל שבטי ישראל, לכל שבט ושבט מעין ברכתו, למען אשר יוכלו לשוב ולקבל את שפע קדושת התורה ולשוב ולעלות לרצון על מזבח ה', אשר פתח המקדש. ובכן היו חיי ישראל נתונים תמיד בין שני הזרמים העליונים האלה, שהיו פוגשים תמיד בחיים, וצתאימים זה לזה, ומשלימים זה את זה. ולכן צירף הקב"ה את שני המרכזים, את המרכז לתורה עם הקדושה ואת המרכז לעבודה עם השכינה בבת אחת, ונתן החיים הכפולים בין שניהם בתוך, להיות המקדש והחיים והמשכן אחד. ובכל עת אשר עמדו בני ישראל, כמו בעת אשר נטה משרע"ה את האוה"מ הראשון, פתח אהליהם, [עיין לעיל פרק 16], והשתחוו משם נגד השכינה, המופיעה כנגדם מפתח אוהל מועד, וביתם ולבם היו פתוחים לרוחה לזרם הקדושה והשכינה השופע משם, התקיימו המה והמקדש אשר בתוכם לכבוד ולתפארת, ואך סגרו את דלתות בתיהם בפני שפע המקדש והשפעתו, והקימו חיצוניתם ובין ביהמ"ק, ודמו לכלא את השכינה עם הקדושה גם

יחד בחומות המקדש, ולהבדילן מן החיים: במקדש השתחוו לפני מזבח ד', ובבית עשו כונים למלאכת השמים, ומזבחותיהם כגלים על תלמי שדי, ומספר ערי' הי' אלהי יהודה — אז כל חומה גבוהה ובצורה, לא יכלו להכיל את הקדושה והשכינה בבית המקדש, כי בכחם האדיר האלקי התפרצו מבית כלאם ויפוצצו חומות ויהרסו בתים עד היסוד, ומנדלים הפילו למשואות, ואבני מזבח והיכל היו כאבני גיר מנפצות, ומקול הנפץ רעשה הארץ ועמודי תבל התפלצו, ורבבות אלפי ישראל נקברו תחת משואות הנפץ, ונפצו לארבע כנפות הארץ, והשכינה עם הקדושה יצאו לחפשי וילכו וינועו, לבקש להם ד' אמות בחיים ובחברה — וימצאו.

וכמדומה שזוהו הדבר, אשר הראה ה' לישעיהו הנביא במראות הנבואה בראשית שליחותו, בשנת מות המלך עזיהו:

וּאֲרָאָה אֶת ה' יוֹשֵׁב עַל כִּסֵּא רִם וְנֹשֵׂא — לא עוד כל מבקש ה' [פס' מ"ט, רס"ו] יצא אל אהל מועד, לא עוד ישכן ה' על כנפות הכרובים בבית ה' אשר על הארץ, כי אם: יושב על כסא רם ונשא, בשמים ממעל, ורק שוליו, שולי הכסא, קרקעיתו, תחתיתו מלאים את ההיכל [עין כוזרי שער ד': ובעת הכעס והמחשבה לגמע יושב על כסא רם וכו']. עוד היה ההיכל בסיס לכסא כבוד ה' הרם והנשא, אשר ראשו מניע השמימה, ושם ישב בכבודו שרפים עומדים ממעל, שם בשמים ממעל, לו, לשמשו (רס"ו). שש כנפים לאחד וגו' בשתים יכסה פניו — מתעלם מהביט אל תכלית מעופו, בשתים יכסה רגליו — מתעלם מנקודת מצבו, ובשתים יעופף — בשתים, בכל כחו יעופף במועף אל כל אשר יצונו ויצרו. מעם מצות ה' לא ידרש, תכלית משלחתו לא ישאל — לדי המה! ולו, אין לו אלא לעשות רצון שולחו ולמלא את תפקידו בשמחה.

וכעין נבואה זו כבר יצא מפי משיח ה' ברוח קדשו: ד', בשמים הכין כסאו ומלכותו בכל משלה — בכל אשר יביט האדם, בכל

בכל אשר יסתכל ויתבונן, יראה כחות מְאֵלִיפִים מְרֻבָּבִים, פועלים בתוך גופים אין מספר, את פעולתם, אשר התווה להם יוצרם בהרמוניא נפלאה, כלם עושים בדיוק ובזריזות רצון קונם ומחוקן לא יסורו ימין ושמאל; היוכל אדם לראות את פני כח מהכחות האדירים האלה? היוזכה לראות את ראשית הויתם וסבת קיומם, מן המוקדם אל המאוחר? רק את קול משק כנפי הכחות ישמע, ואל מעופם יביט וישתומם, אבל כל שכל אנוש ילאה להבין אל ראשיתם ותכליתם! גם הוא, האדם עצמו, יציר ה', בין היצורים כלם, רבבות כחות אדירים משרתי ה', פועלים בלי הרף בעולמו הקטן, אל פניהם לא יוכל להביט, ואת רגלי קיומם לא יבין, את ראשיתם לא ידע ואת תכליתם לא ישיג, אך כמו השרפים העומדים ממעל—לו, לשמשו, המכסים את פניהם ורגליהם (כנ"ל)—יכסה גם הוא פניו מהביט לפניו, ואת רגליו מהביט אל ראשית הויתו, ויעמד מלמטה—לשמשו—ולעוף במועף, ולהיות עז כנמר וקל כנשר לעשות את רצון קונו בשמחה ובששון, באימה וביראה:

ברכו ה' מלאכיו (מח"ט) גבורי כח עושי דברו, לשמע בקול דברו:

ברכו ה' כל צבאיו (נכא השמים), משרתיו עושי רצונו:
 ברכו ה' כל מעשיו (נכא הארץ), בכל מקומות ממשלתו; —
 ברכי נפשי את ה'! (האדם). (תהלים ק"ג).
 וקרא זא"ז ואמר: קק"ק ה"צ" [עיון לעיל ז']. מלא כל הארץ כבודו* [כמנצח].

וינועו אמות הספים מקול הקורא והבית ימלא עשן. בהיות ההיכל המרכז לקדושה ולשכינת כבודו ית', והחיים נתונים בתוך [כ"ל]; בהיות ההיכל מקור נאמן לבית ישראל, אשר משם יתפשט שפע קדושה ותורת ה' לכל ענפי החיים ומקצועותיו המתפתחים בו; ואם כבוד ד' לא יונבל במקום ולא יצומצם בין כותלי ההיכל, כי אם ישלח קרני הודו על גדות ההיכל ויאיר את כל קצות החיים באור

כאור ה'. אז, היכלי יקרא לו, אשר בו יעמד כסא המלך הגדול, ה"צ, הרם והנשא מעל כל העולמות, ואז יתבסס ויתחזק ההיכל לקול קריאת השרפים, ואז כל מבקש ה' [אפילו מה"ע] יצא אל אהל מועד. — אבל כהיות ההיכל למקום המנביל את כבוד ה' והמצמצם את קדושתו ואומר להם: עד פה תבואו ו', כאשר החל להיות אז בימי עזיהו, אשר, כחזקתו גבה לבו עד להשחית" (דהי" נ' כ"ו); אם יהיה ההיכל רק המקום, אשר שם ימלא האדם את חובתו לאלקיו, ושם ישתחוה לו, ואך יצא יצא משם, יצא מרשות אלקיו, וירמה לבנם לרשות עצמו וישתחוה לאל אחר; ואך יצא יצא משם, ישאף לדחק את רגלי השכינה, ולמעט בכבוד שמים, ולהרבות כבוד עצמו, ולעשות רצונו עקר ושרירות לבו ארון לו, ולא ישמע את קול השרפים, הקוראים: מלא כל הארץ — לא רק ההיכל — כבודו! — אז ינועו אמות ספי ההיכל מקול הקורא; אז לא עוד היכל יקרא, כי אם, בית" — בית כלא, בית אמורים לשכינה; והבית ימלא — לא עוד ענן כבוד ה', כי אם — עשן, מפני האש, אשר תתהווה ע"י נפץ הבית מכח השכינה האצורה בו, הפורצת לה דרך לצאת ממנו החוצה. [עיין כוזרי סס. ועיין עוד מעטין זה ירמיה ז', יחזקאל מ"ג. ו—ט].

שמעו בניי שמע את דברי ה' ע"י נביאו ולא הבינו, ראה ראו, כי היתה יד ד' בהם ולא ידעו, השמן היה לב העם ואזניו הכבד ועיניו השע (ישעיהו סס), עד אשר אם שאו ערים מאין יושב ובתים מאין אדם והארמה תשאה שממה ונו' (סס), ואז נפתחה אזנם, ונפקחה עינם ונקרע סנור לבבם, אז הבינו את ערך הקדושה והשכינה לחיים, וזו, העשיריה", אחרי אשר שבה והיתה לבער, ותהי כאלה וכאלון אשר בשלכת ונו' (סס), בנתה לה מקדשי מעט, בתי מדרשות — מרכזים לתורה, ובתי כנסיות — מרכזים לעבודה, ותתן את החיים הרוחניים והנשמיים להתנועע בין שני הזרמים המניעים האלה, וכל בי עשרה ישמע מפי בני ישראל עצמם זה הקול הקורא, אשר שמע הנביא מפי השרפים: קק'ק ד"צ מלא כל הארץ

הארץ כבודו. ועי"כ התקיימה זו העשיריה, זו מצבת זרע קדש, וכל רוח סעה וסער לא יכלו לה, וכל כלי ברזל ועץ חנית לא שלטו בה, המה נשברו והיא מתקיימת לעולם. ובכל עת ובכל מקום ובכל שעה אשר נסו פריצי ישראל להשתמש מתוך המניעים האלה, ולתת למניעים אחרים וזרים, להניע את גלגלי החיים, ולבנות עוד קיר בין כנסיות ומדרשות לבין בתי בני ישראל, ולפתח את פתחי אהליהם: אל זרמים שונים הבאים מבחוץ — נשמעו מיד קולות נפץ והרס, שבר ככלי חרס במחנה ישראל, ותהי לזעוה ולחרדת אלוקים: השכינה והקדושה התפרצו מתוך חומות כלאן ותבקשנה להן מקום חדש — וימצאו. ויבנו להן מחדש בתי כנסיות ומדרשות, ותכוננה שם מחדש חיים חדשים לתורה ולעבודה, חיים מפורחים ורעננים, עושים פרי קודש לתהלה ולתפארת

ד.

ויקהל משה את כל עדת בני ויאמר אליהם אלה הדברים אשר צוה ה' לעשות אתם וכו' —
 ממחרת יוה"כפ. — רגש ותנועה במחנה ישראל, רבבות אלפי ישראל רצים רצוא ושוב. אלפי ידים מלאות עבודה, אין כאן כל אונס וכפייה וכל השפעה מבחוץ; אין כאן כל חנופה והתהדרות לפני בניא, כי אם — נדיבות לב לה'. — איזה רגש נשגב, איזו שאיפה רמה, איזה רעיון נאצל ישלמו בכל פינות המחנה; הרמוניא נעימה שוררת בכל שדרות העם, כל אחד מכיר את מקומו, הפחיתות והשפלות, הקנאה התאוה והכבוד כמו נחבאו, החכמה והתבונה, המחשבה והעבודה הרימו ראש עליון, רגש המצוה ישלש עתה בכל קצות המחנה, הוא יעודד את העם ויניעם, הוא ישא את רגלם, הוא יפתח את ידם, הוא ינדב את לבם, לתת בשמחה וכטוב לכב את כל היקר והאהוב להם, לכל המלאכה, אשר צוה ה' ביד משה לעשותה. כל איש חכם לב אשר נתן ה' חכמה ותבונה בהמה עובדים

עובדים את העבודה, אשר צוה ה' את משה. רוח אחד בכל העם, למאיש ועד אשה, מקמן ועד גדול, הפץ אחד ושאיפה אחת בכולם: לעשות כאשר צוה ה' את משה. בכל הנעשה במלאכת המשכן מתחלתו ועד סופו ע"י רבבות אלפי ישראל אנשים ונשים, לא היתה מחשבה אחרת והגיון אחר, כי אם: כאשר צוה ה' את משה. והיא תהלת המשכן ונצחיותו [ע"י שמים כומלים—לעד, ויחא ע"כ].

ותשלם כל המלאכה, ויקם משה את המשכן ונו, בכל פעולה ופעולה שעשה משה בחקמת המשכן ובסידורו, במשיחתו ובחינוכו לא היה ג"כ מחשבה אחרת, כי אם: כאשר צוה ה'.

ויהי ביום השמיני. — כבר שכן הענן על אהל מועד וכבוד ה' מלא את המשכן, אבל על המזבח לא נראה עוד כבוד ה', היא השכינה, תכלית כל מעשה המשכן ועבודתו, היא השכינה, אשר אוז אלפי רבבות בני ישראל לראותה פה עלי אדמות, כאשר כבר ראו על הר סיני. הניע השעה הנכבדה לאהרן, לכנס בפועל בעבודתו, שנבחר לה מכל ישראל לעולם, הוא ובניו; הוא יסד את המזבח, להיות מרכז לה, בתעות בני ישראל מעל ה' והציל בו את ישראל מן האברון, [עיין לעיל ירידה ז'], ע"כ נבחר לכהן לפניו לעולם; חג לה' מחר! קרא אז, בפרע פרעות במחנה ישראל, ועתה הנה הניע המחר ההוא אשר יעד; נקהלו ישראל, אשר נצרפו מסיגיהם לפני מזבח ה', ויעמרו כלם — לפני ה', פתח אהל מועד, ואהרן נכנס לעבוד עבודתו. זכר המומנט המדוכא של עשיית הענל עבר לפניו עתה במומנט הנשא הזה וילפת. הענל עם בלהותיו ומפלצותיו, עם מחולותיו וקולותיו עברו עתה לפניו, וירחפו כל עצמותיו. הוא לא יכול להתנחם ולהתנצל בהצלחתו את ישראל, כי אם אדרבא האשים את נפשו תמיד, כי הוא היה הגורם להענל [רש"י ומכ"ן סס]. עד אשר אמץ משה את לבבו ואמר: קרב אל המזבח, אשר כוננת, ועשה כאשר צוה ה'! אז התעורר אהרן וילבש עז. ד' צוה — ויקרב אל המזבח. ובכל אשר עשה גם הוא, בכל פעולה ופעולה

מכל פרטי העבודה לא הנה, כי אם: „כאשר צוה ה' את משה“. נקייה היתה עבודתו, אשר עשה לעיני כל ישראל, מכל שמין חנופה ונסות הרוח והתנשאות וחפץ ורצון עצמי, כי אם לעשות רצון קונו, „כאשר צוה ה' את משה“. — וירא כבוד ה' ונו' וירא כל העם ונו'. — ויקחו בני אהרן ונו' ויקריבו לפני ה' אש זרה „אשר לא צוה ה'“. בכל מעשה המשכן ועבודתו, היתה פעולת בני אהרן זאת היחידה, שלא נשאה עליה חותם המצוה; ואם כי בל"ס, היתה לכונה רוממה הראה ה' מיד, כי לא לכד שהיא שלא לרצון, כי אם היא מסוכנת, ומסכנת את בעליה... ותצא אש מלפני ה' ותאכל אותם וימותו לפני ה'... .

ואחז"ל (מ"ר ויקרא ז'): ראב"כ זר"ח בשם ר"ע דכפר חמיא אמרו: משל למלך שהיה לו ב' מנירסין (סתומים) בישל לו האחד תבשיל אחד ואכלו והיה ערב לו ועשה השני תבשיל ואכלו וערב לו, ואין אנו יודעים איזה ערב לו ביותר? אלא במה שהוא מצוה את השני ואומר לו כתבשיל הזה תעשה לי אנו יודעים, שהשני ערב לו ביותר, כך הקריב נח קרבן והיה ערב לו להקב"ה, שנא' וירח ה' את ריח הניחוח, הקריבו ישראל והיה ערב לו להקב"ה ואין אנו יודעים איזה מהם ערב לו ביותר? אלא במה שהוא מצוה את ישראל ואומר להם: „ריח ניחוחי תשמרו להקריב לי“, אנו יודעים ששל ישראל ערב לו ביותר, הה"ד: וערכה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות, כימי עולם כימי משה וכשנים קדמוניות כימי שלמה. —

כבר נחלקו גדולי חכמי ישראל על העבודה המעולה מה היא? הכל מודים, כי אין לו לאדם אלא לעשות מה שצוה ה', ולהקדק במצוותיו כחוט השערה, וכל אשר יוסיף לדקדק בהן ה"ז משובה. וחלילה לאדם לבדות מלבדו או להכניס מן החוץ אופני עבודת ה', וז"ל הרמב"ן [דברים י"ג א']: „וע"כ אמר את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם ונו' להזהיר על מעשה הקרבנות ועבודת המקדש שלא להוסיף

להוסיף עליו ולא לגרע ממנו, וזהו ענין הפרשה הזאת באמת". — והכל מודים עוד, שבעת עשיית המצוה יפשיט האדם מעליו את כל הפניות והמחשבות הזרות ועמקי העוה"ז ותאוותיו ושיחותיו ועניניו וידבק רק במחשבת עבודתו. — והכל מודים עוד, כי צריך האדם לדרש ולחקר, להבין ולהשכיל עמקי סתרי מצוות ה' וכונותיהן, וכל אשר יוסיף להבין ולהשכיל את פנימיות העבודה, כן תגדל מעלתו ומעלת עבודתו. אלא שהם מחולקים בזה הפרט: מה ירחש, מה יהנה האדם בעת מעשה העבודה ומה יכון אז? יש סוברים, כי בעת עשיית המצוה אין לו לחשב בשום כונה אחרת, כי אם: לעשות מצות ה' וגורת מלך. ורק המחשבה הזאת ורק ההרגש הזה ימלאו את כל בתי נפשו, וכל אשר יוסיף להתדבק בזו המחשבה ולהתלהב בה בשמחה רבה, כן תרב מעלת עבודתו את ה', וכן תיטב המצוה בעיני ה'. וכן מצאנו להעובד היותר גדול, לדהמע"ה, שמביע את רגשי עבודתו את ה' בזה האופן: לעשות רצונך אלהי חפצתי, וכן סודו ממני מרעים ואצרה מצות אלהי ועוד. — ויש סוברים, שצריך האדם בעת העבודה, להתדבק בכונות העבודה, וכל אשר יוסיף לכוון בכונות העבודה, כן תרב מעלת העבודה, וכן תיטב בעיני האלקים ותהיה לו לנחיר, והעבודה בלי כונה, ר"ל כונת כל פרט ופרט לפי עמקי סודותי' תחשב בעיניהם לעבודה פחותה, הראויה רק להמוני עם, אשר לא באו בסוד ה', ולא בעבודה כזו יתקרב האדם לאלקיו, למצא חן בעיניו ולהפיק רצון ממנו. —

שתי מיני עבודות אלה אנו מוצאים בתורה: הא', היא עבודת גח, שנאמר בה, וירח ה' את ריח הניחוח, והשנייה היא עבודת המשכן בימי משה, שנתקבלה לרצון כמו שנא', ותצא אש מלפני ה' ותאכל על המזבח את העולה ואת החלבים וגו'. — והנה עבודת גח לא תיזכר אלא למין השני משני מיני העבודות הנ"ל, כי כונת המצוה לא היתה אפשרית לו, באשר לא קדמה לו צחי על העבודה, רק שע"ב, בזויותו נביא, השיג את סודות הקרבן וכונותיו במרה עליונה

עליונה וידבק בהן בכל לבבו ובכל נפשו, וכזה נתקבל קרבנו באהבה וברצון. והשנייה, היא עבודת המשכן, לא שררה בה רק המחשבה האחת של עשיית המצוה, כנ"ל. ואין אנו יודעים איזה מהם ערב לו להקב"ה ביותר? אלא במה שהוא מצוה את ישראל ואומר להם "ריח ניחוחי", ר"ל, כמו שפירשו חז"ל: "שאמרת ונעשה רצוני", תשמרו להקריב לי במועדו, אנו יודעים שעבודה סמין זה ערבה לו להקב"ה ביותר, הה"ד: וערבה לך מנחת יהודה וירושלים לע"ל, כימי עולם, כימי משה, וכשנים קדמוניות, כימי שלמה.

ואחז"ל (שה"ש"כ) יונתי בחנוי הסלע בסתר המדרגה הראיני את מראיך השמיעני את קולך כי קולך ערב ומראך נאוה—על דעתי דר"מ פתר לה באוה"מ, ע"ד דרבנן—בבית עולמים. ע"ד דר"מ—באוה"מ—הראיני את מראיך, שנאמר ותקהל העדה אל פתח אוהל מועד, ויאמר משה אל העדה זה הדבר אשר צוה ה' לעשות. השמיעני את קולך, וירא כל העם וירגו, שירה נאה אמרו, ע"י שראו דבר חדש לפיכך אמרו שירה חדשה. ר"ל, כבר ראו בני את ה' על הים, וראתה שפחה אז מה שלא ראה יחזקאל, ואמרו אז שירה: זה אלי ואנוהו, ופי' חז"ל, ואתנאה לפניו במצוות, אבל עכשו ראו איך יתיחס הקב"ה אל אלה המצוות, אשר קבלו עליהם אז להתנאות בהם, עכשו הרגישו את נעם המצוות ואת קרבת ה' הבאה על ידן, וע"ז אמרו שירה חדשה. כי קולך ערב זה השיר ומראך נאוה, המד"א, ויקרבו כל העדה ויעמדו לפני ה', ר"ל, שכל אחד ואחד מישראל שוה את ה' לגדו ממש, והרגיש את עצמו עומד לפני ממהקב"ה ממש.—

ע"ד דרבנן—בבית עולמים.— הראיני את מראיך, המד"א אז יקהל שלמה, השמיעני את קולך, המד"א, ויהי כאחד למחצצרים ולמשוררים להשמיע קול אחד, כתיב ויענו כל העם יחדו ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה, וכתיב ויען כל העם קול אחד ויאמרו כל הדברים אשר דבר ה' נעשה, עד היכן עמד זה הקול, עד ויהי כאחד למחצצרים

למחצצרים ולמשוררים להשמיע קול אחד, ר"ל, שכל כונתם של המחצצרים והמשוררים לא היתה כי אם להשמיע את הקול ההוא, של כל אשר דבר ה' נעשה, ולא לבד את העובדים ואת הזובחים ואת המקריבים מלא זה הרעיון וזה ההרגש של, כל אשר דבר ה' נעשה! לבד, כי אם גם במחצצרים ובמשוררים לא האזין ה' רק את הקול האחד הנ"ל, וע"כ מסיים המדרש, כי קולך ערב בשיר, ומראך נאווה בקרבן, המד"א: ויזבח שלמה את זבח השלמים וכו'.

ה.

אחרי אשר הוקם המשכן, והאזה"מ, אשר נעשה עפ"י ה', היה המרכז לתורה, כמבואר, — אוהל מועד של משה, שהיה ככה, מה היה עליו?

אם היתה התורה, הכתובה באצבע אלקים על לוחות אבנים, חבויה בארון בצל כנפי הכרובים, ועליהן ה' יראה בכבודו, אבל התורה שבע"פ, אשר נועדה להיות כתובה בעט ברזל ובצפרן שמיר לא על לוחות אבנים, כי אם על לוחות בשר, על לוח לבבם של ישראל להאיר בה את כל העם באור ה' ולקדשו בקדושתו, למען אשר ישכן כבוד בתוכם, מה תהא עליה?

ואם היה האהל מועד החדש, המקום, אשר שם נועד ה' לדבר עם משה, ולצוותו אל בני, אבל עדיין היו צריכין להאהל מועד הישן של משה, אשר שם יועד משה עם בני, ללמדם את התורה והמצוה, החקים והמשפטים אשר צוה ה'. ע"כ שם בצד אה"מ התנוסס אהל ישני, כעין זה של ראשון, בארכו וברחבו ובקומתו (ילקוט דהעלותך רמז תשל"ז), וגם הוא נקרא אה"מ, כי שם נועד משה אל כל ישראל ללמדם תורה, אשר יבקשוה מפיהו, כאשר דברו אליו אחרי מעמד הר סיני: דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלקים, וכאשר קבלו עליהם: ושמענו ועשינו. מעט מעט היה העם מתחנך ומתפתח לפי רוח התורה ומצוותי וחקי ומשפטי כובשים

כובשים להם מקום בחיי העם הפרטיים והצבוריים, ומתחככים על ישראל... וכל העם הסתדר עפ"י ה', איש על מחנהו ואיש על דגלו ואיש על מקומו, ומקדש ה', שני האהלים הנ"ל והמזבח, באמצע, כלב בנוף, משפיע שפע קדושה וישועה לכל ישראל, וכל ישעם וכל חפצם אך בתורה ובעבודת ה', ובם יהנו יומם ולילה... וכאשר חיו אז אחרי מ"ת, איש באהלו, במסבת בני ביתו, חיי אצילות, בקדושה ובטהרה וד' עמם, כן חיו עתה, אחרי השראת השכינה על המשכן אשר עשו, ועל הראל (הוא המזבח, יחזקאל מ"ד) אשר כוננו יריהם, חיי אצילות ונדיבות הרוח עפ"י ה' — אחרי אשר כבר התרגלו ע"י מלאכת המשכן ועבודתו, לעשות את כל מעשיהם עפ"י ה', "כאשר צוה ה' את משה" — בתור עם מסודר לכל עניניו. עוד הפעם עברו ארבעים יום בשלום, מאז אשר ראו כל העם את כבוד ה', ברדת האש, ותאכל על המזבח את העלה ואת החלבים וירגו ויפלו על פניהם" (מ"ח ניסן עד עשרים נבייך), והנה נעלה העגן מעל המשכן... משה עושה הכנות אל הכניסה לארץ ישראל מיד [נוסעים אהנו 61 סמוך], וארון ברית ה' נוסע לפניהם לתור להם מנוחה, [ואין מנוחה אלא ארץ ישראל, שנא' וכו', ילקוט שמעוני], וענן ה' עליהם יומם בנסעם מן המחנה, וכל הנויים יראו מרחוק וישאלו: מי זאת עולה מן המדבר כתמרת עשן מקופרת מר ולבנה ונו'?"...

* * *

האמנם הוכשרו בני עתה, להכנס לארץ, וללחם את מלחמות ה', ולעסק ביישובה, ולאכל מפריה ולשבע מטובה, ולהיות נוי בקרב גויים, אבל לא ככל הנויים, כי אם — נוי קדוש, ולכונן שם ממלכה, אבל לא ככל ממלכות הארץ, כי אם — ממלכת כהנים, ולהסתדר בכל עניניו הפרטיים והצבוריים עפ"י ה' ומצותו, ולהיות כל ענפי חייו מתנוועעים רק בין שני הזרמים הנ"ל התורה והעבודה, או הקדושה והשכינה, כרצון ה' ומצותו? האם ישמר ישראל את ברית

ברית ה' על הארץ, כאשר בהיותו עמוק בכנין המשכן ובעבודתו, ובהסתדרותו במדבר למחנות ולדגלים, וישמר התנאי הראשון שהתנה הקב"ה ביום הכפורים הראשון, השמר לך פן וזכרת ברית ליושב הארץ? הכבר התאזרחה בלבו הידיעה, כי הארץ וכל טובה וכבודה, לא נתנו לו, כי אם לאמצעים למלאות בהם את תעודתו, ולא לתכלית לעשות בהם כרצונו? האם התבכר להכיר, כי אושר האדם וכבודו הוא רק בקנינים רוחניים פנימיים עצמיים ובעבודת ה' תמימה, לא בקנינים גשמיים חזוניים רגעים, ולא בהנאות עוברות מרומות, ולא בעבודת העולם החומרי, אשר עיני האדם ולבו יתורו אחריהם? ויסעו מהר ה'—אזל כתינוק הבורח מבית הספר, כך היו בורחים זהולכים להם, לפי שלמדו תורה הרבה בסיני [למדנו, הוכח כחם' שנת ד' קמ"ז].

עוד לא נכנסו ישראל לארץ, אך שמעו מפי משה: „נוסעים אנחנו אל המקום אשר אמר ה'“, אך שמעו, כי נוסעים המה אל ארץ זבת חו"ד, אל הארץ הטובה והרחבה, ויסעו סדר ה'—הסיעו עצמם בזריזות ובחפזה מהר ה', כבועטים וכבורחים. מים סוף לא הסיעו את עצמם כרצונם הטוב, כי מצאו שם שלל רב, עד אשר הסיעם משה בע"כ [כ"י סס], ומהר ה', אשר זכו שם לסגלות ולאוצרות רוחניות אין מספר, לתורה ולמצוות, למשכן ולשכינה, ובכל יום הוסיפו ללמד תורה מפי משרע"ה ובכל יום הוסיפו מצוות ה', — אך שמעו: „נוסעים אנחנו אל המקום אשר אמר ה'“, מיד—ויסעו... איך לא קשתה להם הפרידה ממקום נכבד כזה, אשר זכו בו לכתרה של תורה ולאורן של מצוות, להשראת השכינה ולחיי עולם? איך יכלו להתרחק משם, מבלי שפך דמעה כמים? איך לא רצו אבני המקום ולא חוגנו עפרו? וכי כך עשה יעקב אבינו? כאשר צותה עליו אמו ללכת ולזכות בברכת אביו בטל השמים ובמשמני הארץ וגו', וילך... איך הלך? — „אנוס וכפוף ובוכה“ (צ"ר ס"ה), בזכרו, כי יהיה מוכרח לעזוב אהלה של תורה ולעסק ביישובו של עולם

עולם, ולכסוף נטמן עוד י"ד שנים בבית מדרשם של שם ועבר, ועסק בתורה יומם ולילה, בשרם הכנים את צוארו בעול דרך ארץ... פרשת דרכים היתה כאן, וע"כ עשתה התורה כאן סימניות... אילו ידעו להוקיר את התורה ואת המצוות ואת המקום, אשר בו זכו בהן, אז בהכנסן לארץ היו עושים את התורה והמצוה עקר, ואת הקנין וההנאה, והכבוד והשם טפל להעקר, ואז מיד היו נכנסים אל הארץ ואל המנוחה ואל הנחלה העולמית, אבל אחרי אשר היה בהם ההפך, הוכיחו, כי עדיין אינם מסוגלים להכנס לארץ, ולהיות שם, ממלכת כהנים ונוי קדוש, וע"כ הלכו להם דרך שלשת ימים ואל המנוחה ואל הנחלה לא באו (רמב"ן, טו), ומאורעות אחר מאורעות התחדשו, ויוכיחו על הצרך לחנכם ולהדריכם ולתקן להם תקנות, שעל ידן יגיעו באחרית הימים, אחרי אלפי שנות חינוך וייסור והדרכה וטיפול, אל המעלה הראויה להם ואל המנוחה ואל הנחלה. ויהי העם כמתאוננים — אין ויהי אלא שהיה להם זה הדבר מתחלה, מלמד שהיו מקולקלין וחזרו לקלקולם הראשון [ספרי]. כידוע, העם המה, ערב רב. והמה כמכואר [ידיה ז'], לא נאמנה את אל רוחם ובמצוותיו מאסו, וכל עקר כונתם בעשיית העגל היתה רק להשתחרר מעול התורה והמצוות ומגדרי הקרושה והאצילות [עיי"ש]. ויהי העם כמתאוננים וכמתאבלים על עצמם; המה חשבו את עצמם נזורים מארץ החיים; ארון ה' אשר לפניו והענן החופף עליהם, היו להם למסך מכריל בינם ובין החיים ושאיוותיהם ושאוונם והמונם. קרבת האלקים ושכינתו, תורתו ועבודתו כמה נחשבו להם, חקיו ומצוותיו היו זרים לרוחם, בתעודת ישראל ועתידותיו הנכבדות לא אבו או לא האמינו, ויפה היתה להם שעה אחת של קורת רוח בעוה"ז מכל חי העוה"ב, ושעה אחת של הוללות ורעות רוח מכל התורה והמצוות, ע"כ הרגישו בנפשם ריקות ושמוון, ויתאבלו על נפשם ויתאוננו.

ואמנם כל זמן שישראל היו דבוקים בדי' ובתורתו ובמצוותיו,

לא יכלו המה להרים ראש, ואך ראה ראו, כי נסו בני מחר ה' כתינוק וכו', וכי לא נתקיים מאמר משה: „נוסעים אנחנו אל המקום“, אז מצאו שעת הכשר, לצאת עוד הפעם ממארכם, ולשוב יאל עקב בשתם, אל מלאכת ההסתה וההדחה, ואל התעוררות התאונות ואל ההתקוממות כנגד משה... חזרו לקלוקלם הראשון— שהיה בעגל [עיי"ס]. „ותבער במ אש ה' ותאכל בקצה המחנה“, „במוקצין שבהם, אלו ערב רב; רשב"מ אומר בקצינים שבהם ובגדולים“ [רש"י], „מ"ד— אלו ערב רב, מפני שהם היו החוטאים, ומ"ד— אלו הקצינים, מפני שהם היו הגורמים, בברחם מחר ה' כתינוק הבורח מביה"ם.

חזרו לקלוקלם הראשון— בעגל, ואף כי לא נראה כאן את אלה המראות, אשר ראינו שם, כאן לא בקשו: „עשה לנו אלהים ו'“ כאן לא התקוממו בחזקת היר, כי בכו למשפחותיהם איש פתח אהליו, אבל הקלוקל בעצם היה זה הקלוקל עצמו, ורק הוא בא בשינוי צורה, גם שם לא היה העגל עיקר, כי אם— הצחוק והמחולות ופריקת עול... וכמאמרנו: לא עבדו ישראל ע"ז, אלא להתיר עריות בפרהסיא.

והאספסוף אשר בקרבם התאוו תאוה וישובו ויבכו גם בני זיאמרו מי יאכילנו בשר“.

אלה תלונות בני ובכיותם, לאמר: מי יאכילנו בשר?! בעת אשר לא היה להם חסרון בדבר כי היה להם המן לשבע והיו עושים בו מטעמים שונים בטעם חשוב מאד כאשר יספר, אבל המיטילו בנפשם תאוה רעה“ [הרמב"ן], או כרחוק על עסקי משפחות, על עריות שנאסרו להם, הוכיחו למדי, כי זרם הקדושה לא היה בא בשפע רב מפתח אהל מועד אל פתחי אהליהם. כי כשם שבכל מקום שאתה מוצא נדר ערוה, שם אתה מוצא קדושה, כך כל מקום שאתה מוצא קדושה, שם אתה מוצא נדר ערוה... וראוי היה לתקן צינורות חדשים, אשר ישפיעו את הקדושה מאוה"מ, מקור הקדושה, אל המחנה ואל אהליו ואל אישיו.

ואולם מִשְׁרַעָה ברוב אהבתו לישראל לא ראה עול להם בתלונתם ובבכיותיהם, ואדרבא האשים את נפשו בגודל ענותו, שבהיותו מסור כלו לתורה, ללמד אותה וללמדה, לא ידאג למלא את מחפורי העם ומשאלותיו החומריים, ולא יעסק בצרכי צבור כראוי; ע"כ פוען לפני הקב"ה: „למה הרעות לעבדך וגו' לשום את משא כל העם הזה עליי, היינו את משא הכפפת מחסורי העם החומריים, האנכי וגו' כאשר ישא האומן את היונק, ר"ל, האומן, הוא המחנך לילדים גדולים, שהגיעו להיגוף, וצריכים למזון רוחני, והיונק הוא התינוק הצריך למינקת. והמשיל את ייחוסו לישראל, כיחס האומן המחנך ליונק, הצריך למינקת. ר"ל, שהוא איננו ראוי אלא להיות מורה לעם ומלמדו ומדריכו בדרך ה', אבל לא להיות מפרנס את העם ודואג לכלכלתו וזהו שסיים: „מאין לי בשר לתת לכל העם?" ואחרי אשר העם עדיין בבחינת יונק, לא יוכל לשרת את העם, שהרי הוא, „כאשר ישא האומן את היונק". —

וע"ז השיב לו הקב"ה, שאמנם כן ראוי להעמיד לו עוזרים במשא העם, אבל לא להספקת צרכיהם החומריים, כי אם — הרוחניים, כי באמת בכיתם היא בכיה של חנם, הבאה מחמת התעוררות התאווה, והתעוררות התאווה במדה מרובה כל כך, מעידה, שעוד לכם פנוי מחכמת התורה, וקדושתה עוד לא נקלטה בנפשם ובדמם, וע"כ ראוי למנות זקנים, אשר יעזרו על ידו להפיץ את רוח התורה בין שדרות העם הרחבות, וללמדם חכמה ודעת, מוכר ויראת ה', ודבר ה' זו הלכה, וסופה של האוה להיות בטלה מעצמה, וע"כ צוה ה': „אספה לי שבעים איש". ולפי"ז לא היה עקר תכלית מינוי הזקנים רק ללמד את העם חכמת התורה, היא תורה שבע"פ, וכן כתב הרמב"ם בהקדמתו לפיה"מ: „וישמו השרים על כל העם ללמוד ול הנות וכו' ואח"כ למדום פירושי המצוה ההיא וכו' והיו כותבים המצוה ולומדים ע"פ הקבלה וכו' עיי"ש". ואמנם למען ימסרו את התורה לישראל בעצם מהרתה, בלי שום שינוי, תוכפת ונידעון ח"ו, ומצד השני, למען

למען אשר יתנו בני אמון בהם, ויבקשו ויקבלו תורה מפיהם, כאילו שמעו מפי משרע"ה עצמו, היה התכרח להאציל עליהם מרוחו של משה [כי זולת זה אי אפשר שלא יבינו כל אורא לפי רוח מבינתו], ושיופיע עליהם הקב"ה בעצמו ובכבודו, לעיני כל ישראל, להאציל עליהם מרוחו של משה, רוח חכמה ובינה, להבין ולהשכיל את חכמת התורה בעצם טהרתה, כמו שהכינה משה, וכמו שקבלה מפי הגבורה.

ויואסף שבעים איש מזקני העם ויעמד אתם סביבות האהל.— הוא האהל מועד של משה [ילקוט תלמי], אשר ממנו היתה תורה יוצאת לכל ישראל, להודיע להם לישראל, כי עקר מינוים אינו אלא להשפיע על ישראל את אור התורה, למען אשר יגיע עד קצות שדרות העם. וירד ה' בענן ונו' ואז"ל [נמלכו מ"ו]: להודיע שיום מינוי הזקנים חביב לפני הקב"ה כיום מ"ת, שנא' כי ביום השלישי ירד ה' והכא כתיב וירדתי ודברתי ונו'. כי כל זמן שלא נמנו הזקנים לקבל את התורה שבע"פ מפי משה כמו שקבלה מפי הגבורה, וללמדה ולפשטה בין שדרות המון עם בני, לא היה תועלת נתינת התורה יכולה לצאת אל הפועל, ועתידה היתה תורה שתשכח במהרה, ורק ע"י הזקנים שבאותו הדור ושכל דור ודור עד היום התפשטה התורה שבע"פ בכל ישראל והשתמר רוחה בקרב העם ותהי לקנין נפשם קנין עולם.

ולא לחנם ספרה לנו התוה"ק בתוך סיפור מינוי הזקנים את תשובת משרע"ה ליהושע ב"ג: המקנא אתה לי ומי יתן והיה כל עם ה' נביאים, למען דעת מורי עם בני ומאשריו שבכל דור ודור, שתכלית פעולתם על שדמות בני, אשר אליו יתכוננו תמיד, היא שיגיע העם בכל שדרותיו למעלה רוחנית רמה כזו, שלא יצטרך עוד למורים ולמאשרים. ובאמת הצטיינו בזה זקני ישראל שבכל דור ודור, שלא לבד שפתחו תמיד שערי תורה וחכמה לכל דורש ומבקש, כי גם השתדלו בכל מאמצי כוחם, להרכיז תורה בישראל, והם אמרו: והעמידו

והעמידו תלמידים הרבה! וכן עשו, ותמיד היה אדיר הפצם כחפץ ד', שיגדיל תורה ויאדיר. כי לא לשעתם בלבד נמנו הזקנים, כי אם לעולם, כי אז נוסד מוסד הסנהדרין גדולה של שבעים ואחד בישראל כמו ששנינו (מנהלין ז'): מנין לגדולה שהוא של שבעים ואחד, שנאמר, אספה לי שבעים איש מוקני ישראל ומשה על גביהן. והמה היו יושבים בצד המזבח על הר הבית, בלשכת הגזית שהיתה הציה בקודש וחציה בחול, כי המה היו חציגורות היוצאים מבית ה' אל כל העם, להשפיע עליהם שפע תורה ואורה ויראת ה' מהורה והמה היו המניעים את כל החיים הרוחניים והגשמיים, הפרטיים והצבוריים, בין הקדושה והשכינה [לעיל].

וראה זה פלא! — בעת שהזהירה התורה על המזבח ואמרה: לא תבנה אתהן גזית! והבית בהבנותו אבן שלמה מסע נבנה ומקבוח והגרון כל כלי ברזל לא נשמע בבית בהבנותו (מלכים א' ו') הי הסנהדרין היושבים בצד המזבח יושבים דוקא, בלשכת הגזית. — להודיע, כי לא נתנה החרב ביד הכהונה, וכל מעשי כפייה ואונם והשפעה הכרחית על העם היו אסורים לה, כי אין לה אלא השפעה מוסרית, של שלום ומישור (מלאכי ז'), ואין להם לכהנים אלא להיות מתלמידיו של אהרן, שהיה אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרבן לתורה. לא כן המשפט, משפט אלקים, משפט האמת של תורת ה', לו נתנה החרב בידו [גזית], לעשות דין בעולם, שלא לותר כחוט השערה, לעשות דין יתום ואלמנה, להציל עשוק מיד עושקו ונרדף מיד רודפו, וד' מיתות ורצועה של מרדות וכיפה נמסרו לבי"ד, ובי"ד היו מכין ועונשין שלא מן הדין אלא לצורך שעה [טוע' ח"ט ז']. ואזיל [מנהלין ו']: וכן היה משה אומר: יקוב הדין את ההר! אבל אהרן: אוהב שלום ורודף שלום ומשים שלום בין אדם לחברו שנא', תורת אמת היתה בפיהו וכו', ולא שנחלק ח"ו, אהרן על משה, כי אז היה ח"ו, חולק על רבו, אלא כמו שפירשני: רכיון שהיה שומע מחלוקת ביניהם קודם שיבאו לפניו לדין

לדין היה רודף אחריהם ומפיל שלום ביניהן. והתום ד"ה, אבל אהרן פי': כיון שלא היה דיין ולא היה הדין בא לפניו אלא לפני משה וראי לרדיי שרי' והתורה עצמה רמוה ע"ז, בתהירה: לא תבנה אתהן גזית', המורה על רדיפת השלום [עיין רס"י], ולא תעלה במעלות', המורה על כבוד הצבור [עי"ט], הוסיפה מיד, ואלה המשפטים אשר תשים ונו' ופי' חז"ל אלה כלי הדיינים מקל ורצועה. ונחזור לענין ירידת הקב"ה בקברות התאווה: באשר רבים מישראל התמכרו באותה שעה לתאווה, כנ"ל, וכבר ידוע שאין לך דבר החוצץ בפני חכמת התורה, כמו התאווה, המטמטמת לבו של אדם, ועושה אותו לבלתי ראוי לקבל את קדושת התורה ואורה, והיא מחלה מתדבקת ביותר, לכן באותה שעה שירד ה', להעמיד את התורה על בסיס נכון וקים בישראל, עשה ג"כ כחינה ובידור, מי המה מישראל, אשר התמכרו לתאווה וידבקו בה לבלתי הפרד ממנה, והמה נבדלו למיתה מיד, ומי המה אשר נכשלו לפי תומם בדבר, ונבדלו לחיים. ולכן אמר ה' אל משה: ואל העם תאמר התקדשו... וסוף דבר, שאותם שלא פירשו מתאווה גם אחרי האזהרה ואחרי הופעת הקב"ה בירידתו, מתו מתוך תאוה ושם קברו העם המתאווים, ואותם שפירשו מיד, ונדבקו בשכינה נשארו בחיים, וכבעלי תשובה גמורה נתקבלו מה' באהבה ויהיו מוכנים לקבל את אור התורה ע"י הזקנים שנמנו מעתה להורותם ולהשפיע עליהם, ואמנם עדיין היתה סכנה צפויה לתורה ע"י מינוי הזקנים, פן יתנשאו בלבבם, להשוות את עצמם למשרע"ה, להורות לעם דבר אחד מלבם, אשר לא צוה להם משה מפי הנבורה, וידמו בנפשם אחרי אשר האציל ה' עליהם מרוחו של משה, אינם נזקקים שוב למשה, ויכולים המה לחלק עליו, וישתמשו בהשפעת והאצלת הקב"ה עליהם מרוחו של משה, ובאמונת העם במ לרעה, וקרוב הדבר, שתעשה התורה לא לשתי תורות, כי אם להרבה תורות, ע"כ היה הצורך עוד להופעה אחרת של הקב"ה, להודיע לכל העם ולכל הדורות מעלת

מעלת משה סכל הנביאים. כי מי כאהרן וכמרים, גדולים בישראל, אשר ענני הכבוד היו בשביל אהרן והבאר בשביל מרים, ושניהם מוחזקים בנביאות עוד לפני משה, ואעפ"כ, אם דמו להשוות עצמם למשה, חשב להם ה' לעוון פלילי, וירד הקב"ה בעצמו ובכבודו אל אהל מועד, להוכיח להם בדברים נמרצים את החילוק העקרי שבינו לבינם, וגם פקד את מרים בעונש חמור, עד אשר הורו למשה, כי נואלו וחטאו, ויתפלל משה אל ד' ורפא לה; „והעם לא נסע עד האסף מרים” — למען ידעו כל ישראל וישאר הרושם לעולם, כי כל נביא שיקום בעולם לא ידמה ולא ישוה אל משה, ואינו רשאי לחדש דבר מעולם מדעתו, מה שלא קבל מרבו עד משרעה, זולת עפ"י המדות, שהתורה נדרשת בהן, שהן עצמן נמסרו למשה מסיני.

נמצא שתי הירידות האלה שבאוה"מ, השלימו ג"כ זא"ז ושתיהן היו דק להעמיד את התורה שבע"פ על בסיס נכון, שיוכל להתקיים בישראל לעולם, ולבצר עמדתה, שכל הרוחות שבעולם, לא יוכלו להזיזה ממקומה וזו כל שהוא, ולשנות בה אף כקוצו של יוד, וכמו שנתבאר בעז"ה.

* * *

והנה אחרי שנתבססה התורה בישראל ויעמידה נותנה לעד לעולם, חק נתן ה' ולא יעבר מתוך היהודים, ונמסר חנוך בני וחנוך העולם אל התורה, לא ירד עוד הקב"ה בעולם, ולא ירד עד עת קץ הימין, שאז תהיה „הירידה" האחרונה של הקב"ה בעולמנו, ב"ב, שהיא מכונה בשם „עמידה" שנא', ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים", מפני שהיא תעמוד לעד ולעולמי עולמים, וירידה זו עלייה היא, עליית כל העולם כלו אל ה', והיא תהיה האצבע הגדולה של יד ה' [עיין סוף ירידה א'], תכלית כל מעשה ה' הנדול והגורא, אשר עשה בעולם, תכלית כל גלגולי ומסבות העולם ומאורעותיו מיום ברא ד' אדם על הארץ עד היום האחרון ההוא. ולמען

ולמען היות החתימה מעין הפתיחה, נטייל מעט ליד הנאון הצדיק רש"ד הירש זצ"ל מפפד"ם, אשר בעקבותיו הלכנו בכל הספר הזה, בפרדס ס' תהלים, באחד ממזמוריו הנפלאים (ס), אשר רוח ה' דובר בם: למנצח על הגתית מזמור לדוד:

„נתית“ — מלשון „נת“ (שיון ילקוט כאן), וענינו „דריכת הגת“ . ומוצאים אנו בכ"מ (איכה א' ט"ז; ואל ד' י"ג; ישעיה ס"ג—כ', ג'), שהפורעניות, הבאות על גוי ואדם יכוננו בשם „דריכת גת“, לאמר שכמו שהדריכה, הרוצצת ומפרכת את הענבים, אין תכליתה למען ענותם או להשחיתם, כי אם להעלותם, להוציא מהם את התירוש המשמח אלקים ואנשים, ולהעלותו על שלחן מלכים, כן היא דריכת האנושיות, אינה ה"ז להשחיתה, כ"א להוציא ממנה, היין המשומר בענביו מששת ימי בראשית, הן הכחות המטירין והנעלמים, והמדות הרוממות האלקיות, הצפונות בקרבן, העתידות להתגלות באחרית הימים, אחרי רוב גלגולי האנושיות במכבשים שונים, ואחרי הדריכה בנתות הרבה, ואחרי הזיכוך והצירוף הנמורים. ומה היא התכלית האחרונה, היין המשומר הנ"ל, אם לא מה שאנו מביעים בתפלתנו הנפלאה, עלינו בכל יום ג' פעמים: לתקן עולם במלכות שדי וכל בני בשר יקראו בשמך, להפנות אליך כל רשעי ארץ, יכירו וידעו כו' לפניך ה"א יכרעו ויפלו ולכבוד שמך יקר יתנו ויקבלו כלם את עול מלכותך ככתוב וגו', והיה ד' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ד' אחר ושמו אחר!

הרעיון הזה מלא את כל בתי נפש המשורר האלקי וישתדף במזמור הזה במלים קצרים ונמרצים: „ד' אדונינו! מה אדיר שמך בכל הארץ! בזה הוא מתחיל ובוזה הוא מסיים, והשאר הוא מלואים או ביאורים להרעיון הזה העקרי. „ד' אדונינו!“ — לא אל אצילות כבודו ית' נתכון המשורר, כי אם אל ייחוסו אלינו בתור, אדון ומפקד ומצוה על כל הנה ותנועה של חיינו, הפנימים והחיצוניים וייחוסנו אליו בתור, משרתיו עושי רצונו, אשר כל חייהם מקודשים רק

רק לעבודתו ית', ואמר: 'ד' אדונינו!' — שבבחינה זו, לא נודעת עתה רק לנו בני ישראל. עבדיך, מה אדיר שמך — לעתיד — בכל הארץ! הוא הרעיון הגדול העקרי, שאנו משננים לנו ולבנינו ערב ובקר, בשכבנו ובקומנו: 'ד' אלקינו — ד' אחד!' [פיין רס"י במקומו]. היא התכלית הנעלה והנשגבה, אשר אליה יקוו גבורי ישראל ויצפו בכל רגעי חייהם, ואליה ישאפו בכל לבכם ונפשם תמיד. לא נצחונם והתפשטות כבודם וממשלתם — משאת נפשם, כי אם נצחון כבוד ה' והדרו, והתפשטות ממלכתו על כל הארץ שיהיה בב'א! לא *Je chante ce héros*, או: *Arma virumque cano*, התחילה השירה הישראלית הראשונה ולא סיימה בתקנת התפשטות ממשלת האדם בעולם, כי אם: 'אשירה לד' כי נאה גאת!' התחילה, וב'ד' ימלך לעולם ועד!' סיימה. וכן אנו עושים בתפלת, עלינו הנ'ל, רק את תפארת עזו של ה' עקר, ואת עצמנו רק לדואים את כבודו ושמהם — על כן נקוה לך ד'א לראות מהרה בתפארת עזך!

אשר תנה הודך על השמים. — שם למעלה מראשינו פרש ד' כספר השמים, אשר בו חקק שם קדשו, כחו וגבורתו, הודו והדרו בכתב שאינו יכול להודיף ולהמחק, ובו יקרא כל איש ואיש כל עם ועם ככתבו וכלשונו כבוד אל בכל עת ובכל שעה בכל עבר ופנה, באר היטב. ואף אם יתכנסו כל חכמי עולם, ההולכים תהו אחרי שרירות לבם, ובחכמתם האנושית יתימרו, להשתיק את שם ה' מתוך ספריהם, ולא יזכר עוד בכל עלילותיהם — אותו הכתב אשר על השמים לא ימחו ולא יעבירו בקולמוסם, עוד ימי השמים על הארץ, יקראו ויגידו לעם עולם לדור ודור כבוד אל והדרו, ולכבוד שמו יקר יתנו, ואת קולם לא ישתיקו כל אדירי ארץ וחכמיה. מפי עוללים ויונקים יסדת עזי. — כי אותו הכתב שעל השמים נלוו ומפורש לכל, אינו צריך לא מליצים ולא מפרשים, לא חכמים ולא חרטומים. — כל אשר נשמה טהורה באפו, כל אשר לא טח מראות עינו, מהשכיל לבבו, ע"י תאוות ודעות קדומות, ימצאנו מפורש

מפורש ושום שכל. בקום נמרוד וסיעתו והמרידו את כל העולם כזו על ה', ויאמרו להכחיד שם ה' מן העולם ולעשות להם, שם. אז יצא מתוך סיעתו (תרת) תינוק אחד, הוא אברהם, אשר בן ג' שנים דרש את אלקיו מתוך ספר השמים והכירו מתוכו, ובתמתו ובאמונתו בד' נצח את תורת האלילים, אשר החזיקו בה בחזקה כל אדירי ארץ, מלכיה ושריה חכמיה וסופריה; ואם עמד פרעה וקרא: מי ה'?, לא ידעתי את ה', וחכמיו אמרו: בן חכמים הוא בן מלכי קדם? [ידיה ד']; וכל העולם נמשך אחריהם, אז נולד משה, ומתוך בית פרעה, אשר בו נתגדל, הביט השמיטה והכיר את אלקיו, והכין לבבו אליו, עד אשר נגלה אליו האלקים וישלחתו אל פרעה, להודיע לו ולעולם, כי אכן יש אלקים. — ואם אחז אחז כל בתי כנסיות ובתי מדרשות, וידמה להשכיח שם ה' מישראל בחזקת היר, וגם עשה והצליח, ועוד מעט ולא יזכר עוד שם ד' בישראל ובעמים — והנה ילד יולד לנו בן נתן לנו — הוא חזקיה — למרבה המשרה (ימכיס פ'), אשר נתן להם שבלוחות, העומדת בנס, משרה רבה בישראל, עד אשר ברקו מרן ועד באר שבע ולא מצאו תינוק ותינוקת שלא היו בקיאים בהלכות טו"ט. כן בכל דור ודור, אשר ישתכח שם שמים ויראת ד' טהורה מן העולם, לא אבדה תקות האמת ודעת את ה' — מפי עוללים ויונקים יסדת עזו? — עוד יקום דור חדש, אשר יקרא מעל ספר השמים את כבוד ה', ויחדש את המלחמה נגד הכפירה — וינצח. [עיין במדבר ריש פ' סקת].

למען צורריך? — צוררי ה', אלה אותם בנ"א, אשר רעיון האלקות וזכר כבוד ה' וקדושתו יצר להם, מלמלאות תאותם וזרון לבם, הם המה אותם הנאים, אשר לא יוכלו לדור במדור אחד עם הקב"ה, אותם בנ"א, אשר לא ינעם להם הרעיון של עבודת ה' האמתית, אשר עבודת ה' נעשית להם צרה בחיים, ואשר הרעיון של השנחה, של דוח, של שכר ועונש, יפחידם ויבהלם, ואשר ע"כ כל עמלם להעבירו ולהאבירו מן הארץ או לכה"פ להצר צעדיו ולהכחירו

ולהכחידו מארץ החיים, ולכלאו בחומות מנורים ובתי תפלה וליחד לו רק שעות פנויות או ימומנטי מספר בשנה. — למען אלה, צוררי ד', נתן ד' על השמים כבודו, למען אשר בכל עת, אשר ישא האדם מרום עיניו מתוך שפלות המחשבות וההרגשים, מתוך אותו התהו והבהו, אשר הכניסוהו בו הצוררים האלה, ויראה אותו הכתב של אש החקוק בשמים, ויקרא ממעמקים: ה' אדונינו, מה אדיר שמך בכל הארץ ו', להשבית אויב ומתנקם — משטמה ונקמה, שוד וחמס, עמל ואון, מלחמת הכל נגד הכל, הוא מפשט מכל מסוה שוא ואחיות עינים, גודל וחלק כל החברה, אשר תמחה שם ה' מקרבה. חסרון הכרת ד' ויראתו, ואידיעת משפטי ד' וחקיו, לא יוכלו להמנות בכל רעיון ואידיאל בכל צרמוניה ופרוזה בעולם; כל עוד, אשר הר בית ה' לא יהיה נכון בראש ההרים ונהרו אליו כל הגוים, ואמרו לכו ונעלה אל בית ה' ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו — לא יכתו בנ"א חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות ולא יחדלו מלשאת גוי אל גוי חרב, ולא תחדל מלחמת החיים עם כל חיונותיה האיזמים והמבהילים. וכל עוד, אשר לא תמלא הארץ דעה את ה', לא יחדלו בנ"א להרע ולהשחית, ולא ישבתו אויב ומתנקם מן העולם, כ"א בעת יאבדו צוררי ה', ככתוב: כי הגה אויביך ה' כי הגה אויביך יאבדו, ואז: יתפרדו כל פועלי און וישבתו מן הארץ.

כי אראה שמיד מעשה אצבעותיך ירח וכוכבים אשר כוננתם. כי אראה שמיד — בראותי השמים וכל צבאם, צבא העולמות הענקיים הרבים, ובהתבונני, כי הכל שלך הוא, ד' אלקים, כלם משלימים, מעשה" [לא מעשי] אחד שלם, אשר עשו אצבעותיך ירח וכוכבים כלם; אשר כוננת למכונה אחת, אז אקרא: מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו! [מה יורה על פחיתות, כמו: ולאנתנו מה, וגם על רוממות, כמו: מה רבו מעשיך ה'!] אנוש יורה על האדם הספל, ובן אדם" — על השלם].

מה אנוש כי תזכרנו" — מה תקות אנוש אנוש, בהעריכו את

עצמו

עצמו נגד אלה העולמות אשר לא ימדו ולא יספרו, זה הצבא הגדול, צבא השמים המשתחווים לפני יוצרם, אשר במאמרו ברא שחקים וברוח פיו כל צבאם, והמה ששים ושמחים לעשות רצון קונם; ובמה נחשב הוא האדם, בריה קלה, אם יתקומם נגד האדון ה', וימרד בו וימרה את רצונו, ויחיה רק לעצמו ולכבודו ולהנאתו בתור אויב ומתנקם לכל?! —

ומה בן אדם כי תפקדנו! — ומה גדול ורב זרם הוא, לעמת זה, בהכירו את עצמו ג"כ לעובד את האדון הגדול הנבור והנורא, ובלמדו לרעת, כי כאשר ה' מונה מספר לכל צבא השמים, וחק זמן נתן להם שלא ישנו את תפקידם, ולכלם בשמות יקרא, ויסדרם במשמרותיהם ברקיע כרצונו, איש איש על משמרתו ועל פקודתו, כן יקרא גם אותו, את האדם בשם ויפקידהו על משמרתו ועל עבודתו, על הארץ כרצונו, ומה רב זרם ערכו, בהיותו גם הוא נמנה בין העומדים לפני המלך ד' צבאות, לשרתו ולמלא את תפקידו — בן אדם — ותפקדנו! —

ותחסרהו מעט מאלקים — ולא עוד אלא שהאדם הפקד עליון על כל צבא הכרואים, להיות הוא המפקד הגדול עליהם, ולהיות הוא מבין ומשכיל, מאזין ומקשיב את דבר ה' וחקי רצונו, והוא לבדו עובד את ה' בדעת ובבחירה הפשית; ולהיות הוא לבדו מקוף את תכנית כל הבריאה כלה, ויודע את המחשבות הגדולות, אשר חשב ה' ית"ש בעולמו, ומכיר את התכלית הגדולה, אשר שם לה. מעט מאלקים! ... ומה נכבד ומה נהדר אז האדם! כל ברואי מעלה ומטה יחרדו מפניו ויתרפסו תחת רגליו, ויעשו את רצונו באהבא וברצון. ואם מושל הוא האדם על כל המעשים והכל שת תחת רגליו, הלא אתה האל, תמשילתו במעשי ידיך וגו' מידך לו הכח והממשלה, ולא למענו, להשתרר על הכל, ולעשות בהם כרצונו, ולמלא בהם את תאותו ומאויי לבבו, כי אם למלא בהם ועל ידם את תפקידו ותפקידם

ותפקידם, אשר נתת להם, ולהניעם ולקרבתם אל תעודתם ותכליתם, אשר שמת לפנייהם, והוא והם כלם ביחד ישלימו את הרעיון הגדול, אשר הגה היוצר ביצירת עולמו.

ד' אדונינו! מה אדיר שמך בכל הארץ!

מעוֹת לתקוּן

צד 8 שורה 3 אומד, ז"ל עומד. — שם כראש שורה 32 מבטי, ז"ל מפי. — שם כסוף השורה וא, ז"ל ואו. — שם שורה אחרונה שענדך, ז"ל כשענדך. — צד 9 שורה 5 של יעלה, ז"ל של מעלה. — צד 13 שורה 21 מכלו, ז"ל מכלי. — צד 21 שורה 17 די כרע, ז"ל כי כרע, — צד 35 שורה 2 (מלמטה) אחרי המנו — קל, ז"ל אחרי המנו — קן. — צד 40 שורה 3 נפסה, ז"ל נפסה. — צד 67 שורה 18 כל זכאס, ז"ל וכל זכאס. — צד 6 סוף שורה 8 ואי, ז"ל ואין. — צד 80 שורה 3 (מלמטה) הופעתה, ז"ל הופעתה. — צד 90 שורה 11 נהב, ז"ל כהס. — צד 115 שורה 3 (מלמטה) ב"ח ז"מ, ז"ל ב"ח ב"ח. — צד 116 שורה 2 שנת פ"ט, ז"ל פ"ח. — שם סוף שורה 16 כהופיע, ז"ל כהופיעי. — צד 121 שורה 9 (מלמטה) תראו, ז"ל תיראו. — צד 123 שורה 18 ועשות, ז"ל ולעשות, — שם שורה 19 המזהירה, ז"ל והמזהירה. — צד 126 שורה 15 פרט, הר סיני, ז"ל פרחי הר סיני. — צד 142 שורה 16 ונלילו, ז"ל ונלוו. — צד 163 סוף שורה 9 ע', ז"ל ע"י. — שם סוף שורה 10 לשכי, ז"ל לשקן —

ספר זה ויתר מתברותי מעשה אלפס תוכלו להשיגו אצלי.

אדריסתי:

Б. Альфесъ. Вильна.

בן-ציון אלפס זוילנא